

Originalita rozptýleného osídlenia na Slovensku

Keď povieme rozptýlené osídlenie väčšina z nás si spomenie na termín kopanice, lazy, štále. Pod kopanicami si predstavíme osamelé domčeky (skoro by sme povedali samoty), v okolí ktorých vidno mozaiky úzko pásových poličok, trávnych porastov a sádov. Prakticky nezmenenú relatívne prírodnú krajinu, s obyvateľmi akoby zrastenými s krajinou, kde žijú. Tento pohľad na krajinu však v súčasnosti už väčšinou nie je reálny.

Čo sú to kopanice?

Pojem kopanica nie je jediným pojmom označujúcim rozptýlené sídlo založené na báze poľnohospodárstva. O tom, že sa stal pojmom všeobecne označujúcim tento typ osídlenia, ktoré má v rôznych oblastiach rôzne regionálne názvy (napr. lazy, štále, rale, pláce, klčovská, kopánky, nivy, vrchy a iné), rozhodla zrejme skutočnosť, že pojem vyjadruje spôsob získania a obrábania novozískanej pôdy a aj skutočnosť, že je v celoslovenskom meradle najrozšírenejším názvom, označujúcim daný sídelný typ, pretože prevláda v troch z piatich hlavných kopaničiarskych oblastí. Na Slovensku sa vyčleňuje päť hlavných oblastí: (1.) oblasť kopaničiarskeho osídlenia v Slovenskom Rudohorí a v okolitých pohoriach Slovenského stredohoria (Detviarska laznická oblasť), (2.) Javornicko-beskydská kopaničiarska oblasť, (3.) Kopaničiarska oblasť Bielych Karpát a Myjavskej pahorkatiny, (4.) Novobanská kopaničiarska (štálová) oblasť, (5.) oblasť kopaničiarskeho osídlenia v Strážovských vrchoch (Valaško-belianska oblasť).

Ako vznikali kopanice?

Vznik kopaničiarskych sídiel súvisel nepochybne so snahou obyvateľstva materských obcí lepšie využiť odľahlú kopaničiarsku pôdu v podhorských a horských oblastiach. Kým v rovinatých krajoch bola kopaničná pôda z dediny ľahko prístupná a odtiaľ sa aj obrábala, v týchto oblastiach ležala na vzdialených a ťažko prístupných miestach chotárov. Preto sa na vzdialených kopaniciach vytvárali postupne najprv dočasné (sezónne) obydlia a hospodárske stavby (poľné stodoly, maštale, salaše, košiare) na letné, ale aj zimné ustajnenie dobytky. Vznik kopaničiarskeho osídlenia na Slovensku súvisí s tromi kolonizačnými vlnami – valašskou, horalskou (obe boli pastierske) a kopaničiarskou, ktoré prebiehali v 12. až 17. storočí.

Koľko bolo kopaníc na Slovensku?

Posledné kompletne sčítanie kopaníc vykonal prof. Nahálka v roku 1961, kedy bolo na Slovensku 166 kopaničiarskych obcí s 2 899 kopanicami na ploche 4 640 km², čo znamenalo 9,46 % územia Slovenska.

Tab. 1 Základné údaje o Novobanskej štálovej oblasti

	počet obyv.	hustota obyv. (na km ²)	počet obyv. v centrách obcí	počet štálov	počet obyv. v štáloch	podiel obyv. v centrách obcí (%)	podiel obyv. v štáloch (%)
1. 3. 1961	20 846	66,4	12 755	174	8 091	61,2	38,8
30. 6. 2006	18 442	58,8	16 123	169	2 357	87,2	12,8
rozdiel (v %)	-11,53	-11,53	26,41	-5	-70,87	42,48	-67,01

Pohľad na centrálnu časť obce Jedľové Kostolany

Údaje o celkovom súčasnom stave kopaníc nie sú známe. Kompletne oblasti rozptýleného osídlenia sa neskúmali od roku 1961.

Ako to vyzerá s kopanicami na Slovensku teraz?

Pri porovnávaní záznamov za 45 rokov z rokov 1961 a 2006 o počte kopaníc, obyvateľov a domov na kopaniciach vidieť jasnú negatívnu tendenciu úpadku, resp. zániku tohto typu osídlenia. Postupne sa stráca primárna obytno-poľnohospodárska funkcia štálov a mení sa na rekreačnú. Tento vývoj je badateľný hlavne pri porovnaní počtu obyvateľov rozptýlených sídiel. Ako príklad môžeme analyzovať **Novobanskú štálovú oblasť**. Rozptýlené osídlenie v tejto oblasti vzniklo prevažne v spojitosti s baníctvom, drevorubačstvom, uhliarstvom a pastierstvom. Podľa väčšiny autorov do tejto oblasti patrí 14 obcí rozprestierajúcich sa od Novej Bane smerom na sever až severozápad zasahujúc pritom okresy Žarnovica, Zlaté Moravce a Prievidza na ploche 314 km². Okrem Novej Bane ako mesta, kde môžeme prvotne sledovať rozptýlené osídlenie, patria do tejto oblasti tieto obce: Revišské Podzámčie (časť mesta Žarnovica), Veľká Lehota, Malá Lehota, Horné Hámre, Jedľové Kostolany, Veľké Pole, Píla, Župkov, Hrabíčov, Horná Ves, Radobica, Oslany a Čereňany.

K 31. 6. 2005 mali tieto obce 3 250 obyvateľov,

z čoho 846 bývalo práve na štáloch. Na zdokumentovanie zmeny využívania krajiny a úpadku rozptýleného osídlenia sme porovnali situáciu z rokov 1961 a 2006. V jednotlivých obciach je počet štálov rôzny, najnižší počet 1 štál vyčleňuje obec Oslany, naopak najvyšší obec Horné Hámre 35 štálov a mesto Nová Baňa 31 štálov. Celkový počet obyvateľov týchto obcí poklesol o 11,5 % (tab. 1), na štáloch bol tento pokles až 70,9 % a naopak centrá týchto obcí vzrástli o 42,5 % obyvateľov v porovnaní s rokom 1961. Takýto razantný pokles nie je však ovplyvnený zánikom štálov, nakoľko v porovnaní s rokom 1961 sa počet štálov znížil iba o 5 na 169. Až 30 štálov z celkovej hodnoty 169 nemá stáleho obyvateľa, pričom tento trend bude pravdepodobne narastať, pretože 26 štálov má 1 trvalého obyvateľa a 17 štálov iba 2 trvalých obyvateľov. Dá sa teda predpokladať, že zhruba **do 5 rokov bude vyše 40 % súčasných štálov novobanskej štálovej oblasti bez trvalého obyvateľa** transformovaných na rekreáciu. Celkový priemer počtu obyvateľov na štáloch novobanskej oblasti je 12,8 % populácie obcí. Priemerne počtom domov patria novobanské štále medzi menšie, až 45 % (76 štálov) má len 2 až 5 domov, naopak iba 16,6 % štálov je tvorených z viac ako 20 domov.

Veľkým problémom pri získavaní štatistických ukazovateľov je nejednoznačné vyčleňovanie niektorých štálov, resp. zaradenie domov v exponovaných polohách k jednotlivým štálom. Niektoré štále dokázali podľa názvu identifikovať iba najstarší obyvateľia, aj to dochádzalo k viacerým nejasnostiam. Problémom je jednoduché štatistické zisťovanie, pretože jednotlivé štále nie sú vedené ako základné štatistické jednotky, sú zlúčené, a ich presné vyjadrenie si vyžaduje pomerne náročnú a zdĺhavú prácu v teréne.

Výskumom sme sa snažili zistiť aj podiel nevyužívaných domov, ktoré sa využívajú ako chalupy. Práve rekreácia, resp. chalupárčenie, by mohli pomôcť zachrániť tento región a mohli by byť alternatívou rozvoja a zachovania domového fondu rozptýleného osídlenia. Pri tomto výskume sme sa stretli s problémom evidencie, pretože podľa našich poznatkov je na štáloch vyše 95 % prázdnych domov využívaných ako chalupy, avšak podľa evidencie obecných úradov je to len niečo cez 60 %. Tento údaj je ovplyvnený iným zdanením chalupy v porovnaní s rodinným domom, a tak k prehláseniu dochádza veľmi zriedkavo.

Záver

Vidiecka poľnohospodárska krajina je významnou súčasťou nášho kultúrneho dedičstva, najmä tá časť, v ktorej sú zachované historické krajinné štruktúry, tradičný alebo prírode blízky spôsob hospodárenia na pôde, prirodzené a poloprirodzené typy ekosystémov. Z dôvodu zmeny hospodárskeho využívania (zníženie až zlikvidovanie chovu dobytka a oviec), ostávajú niektoré plochy trvalých trávnych porastov nevyužívané. Tento trend v konečnom dôsledku umožňuje šírenie burinných druhov bylín a tráv, samonáletu drevín, sekundárnej sukcesii krajiny. Miestami dochádza aj k narušeniu biodiverzity a k devastácii krajiny. Spustené trávne spoločenstvá môžu byť zdrojom alergických ochorení a je potenciálnym zdrojom požiarov v leso-poľnohospodárskej krajine. V súlade s Európskym dohovorom o krajine je cieľom aj Slovenskej republiky identifikovať a vymedziť typy krajiny s ohľadom na ich zvláštne hodnoty. Práve takýto špecifickým typom krajiny Slovenska sú územia s rozptýleným typom osídlenia. **Originalita tohto typu krajiny spočíva v jeho obmedzenom výskyte.** Okrem Slovenska sa táto forma sídiel vyskytuje len v Českej republike, a to hlavne na česko-slovenskom pohorí. Práve pre tento fakt, ktorou je jej jedinečnosť v Európe, musíme tejto krajine venovať zvýšenú pozornosť.

Analýza demografických charakteristík skúmaných obcí však indikuje kvalitatívne a kvantitatívne zmeny vedúce až k postupnému vymretiu územia. Prezentované územie ako súčasť štálovej oblasti má niektoré svojrázne kultúrne, historické a prírodné hodnoty, ktoré sú odrazom života a aktivít človeka v národných horských podmienkach. Rozptýlené osídlenie ostáva zhruba v pôvodnej forme a podobe, avšak už neplní svoju primárnu funkciu - bývanie. Do popredia sa dostáva hlavne chalupárstvo, ktoré by v skúmaných obciach mohlo byť impulzom pre ďalší rozvoj. Chatárčenie tu možno pozorovať už od začiatku 90. rokov minulého storočia, ale maximálnu intenzitu nadobúda až v posledných rokoch. Tento jav sa prejavuje na množstve trvalo neobývaných domov, ktoré z viac ako 4/5 slúžia ako chalupy. Priaznivá lokalizácia v turisticky atraktívnej nenarušenej krajine, v mozaike lúk, pasienkov a lesov spôsobuje nárast krátkodobej rekreácie a následne zmenu domového fondu na chaty a chalupy. Pri súčasných vývojových tendenciách však môže dôjsť až k zániku tohto špecifického osídlenia, a preto by sa mu mala venovať zvýšená pozornosť a hľadať riešenia na zachovanie týchto historických krajinných štruktúr, ktoré v týchto regiónoch tvoria dominantné prvky krajinných štruktúr.

RNDr. František Petrovič, PhD.

FPV UKF, Katedra ekológie a environmentalistiky Nitra

Najväčším „hadom“ na Slovensku je smúťivka šípová?

Prvé informácie o niekoľkokometrových „hadoch“ sú zaznamenané v kronikách v roku 1603 v Sliezsku. Tieto legendárne plaziac sa hady v minulosti spájali s predzvesťou vojen a pohrôm. Tridsaťročná vojna (1618 - 1648), ktorá na tých miestach spôsobovala katastrofálne škody, poveru akoby potvrdila. V 19. storočí „sťahovavého hada“, ktorý sa ešte stále vnímal ako jeden organizmus, vidali už zriedkavejšie. V skutočnosti ich tvoria milióny mušíc lariev, tvoriacich jednu masu, vandrujúcich z jedného miesta na druhé. Pohľad na tento prúd lariev nie je práve pekný, ba hovorí sa, že je priam príšerný a nečudo, že tam, kde sa tento úkaz častejšie objavuje, pripisuje mu poverčivý ľud zlovestný prorocký význam. Všeobecne možno povedať, že ide o jav dosť zriedkavý, takže mnohým sa ho nepodarí uvidieť hoc aj počas celého života.

Detailný pohľad na larvy (foto: M. Kata a K. Kata)

Profesor Maksymilian Siła Nowicki z Jagelovskej univerzity takého hada pozoroval medzi Starým Smokovcom a Tatranskou Lomnicou 26. júla 1865. O tri roky neskôr živočícha popísal a pomenoval vedeckým menom *Sciara militaris* (Nowicki, 1868; *Roczn.Nauk. Krak.*, 37: 217 - 325). Po druhej svetovej vojne bolo zaznamenaných niekoľko desiatok týchto zvláštnych pozorovaní. Najviac ich pochádza z Tatier, ale aj z Pienin a Bieloviežského pralesa. V Krkonošiach bol v roku 1986 v nadmorskej výške okolo 670 m zaznamenaný jeden prípad, keď zhľuk lariev presahoval dĺžku 5 m a šírku 15 cm (Kusiak, 2001). V minulosti boli zaznamenané ešte väčšie sprievody, ktoré merali okolo 15 m (Vimmer, 1925; Stresemann, 1986). Kolónie lariev mávajú najčastejšie dĺžku od 0,2 m do vyše jedného metra a šírku približne 4 cm. Nami pozorované zoskupenie v Belanských Tatrách z roku 2001, v okolí chaty Plesnivec, merali od 0,7 m až do 2,5 m.

Smúťivku šípovú (*Sciara militaris*) systematicky zaradíme do radu dvojkrídleho hmyzu (*Diptera*) a samostatnej čelade smúťivkovité (*Sciaridae*). Mnohé druhy smúťiviek spôsobujú škody na hospodárskych a okrasných rastlinách. Všetky sú saprofágne, pretože škodu na rastlinách už len dokončujú až potom, ako ich napadli fytofágne živočchy alebo parazitické organizmy. Červíkovité larvy sú farby

Čelo sprievodu migrujúcich lariev smúťivky šípovej (foto: T. Kizek)

bielej, citrónovožltej, oranžovej až hnedastej. Zoskupujú sa masovo pri koreňoch zahŕňajúcich rastlín, v hubách, pôdnom humuse, mokrom práchno padnutých stromov, pod kôrou starých ihličnatých stromov a kôrou odumretých konárov alebo v cibuliach ľaliovitých rastlín.

Larvy smúťivky šípovej sa hromadne vyvíjajú v spodných partiách napadaného, už polozotletého listia a živia sa hnilými rastlinnými zvyškami. Rozmery jednej dorastenej larvičky dosahujú dĺžku 7 - 9 mm a šírku 1 mm. Telo tvorí dvanásť článkov. Hlavu má v porovnaní s telom malú, čiernu a lesklú, inak je celá biela, len tráviaci trakt presvitá hnedasto. Preto sa larvy sťahujú, nie je doposiaľ vedecky podložené. Faktom je, že sa to deje najmä v suchých rokoch a vtedy, pochopiteľne, môžu mať aj nedostatok hnilúcej potravy. Podľa Vimmera (1925) a Zmoraya (1946) larvy ťahnu na miesta, kde nachádzajú dostatok primeranej potravy. Neznášajú sucho a priame slnko. Zoskupenie stmeluje sliz, ktorý ich chráni pred vysušením. Je tak pevné, že keď takúto stuhu nadvihne prútkom, nepretrhne sa. Neraz sa na pohybujúcu masu nalepiť opadané ihličie stromov alebo iný drobný materiál. No po určitom čase sa „had“ stráca v listovom opade a v zemi. Pretože nami pozorované larvy boli už odrazené, v zhode s novšími poznatkami sa prikláňame k názoru, že larvy spoločne nachádzajú vhodné miesto na zakuklenie. (Poznámka: Viac fotografií a videosekvencie migrujúcich lariev nájdete na špeciálnej internetovej stránke <http://www.sciara.most.org.pl>)

Ing. Tomáš Kizek

Slovenská agentúra životného prostredia

Imágo smúťivky šípovej. Rodové meno sa vytvorilo podľa jej tmavého zafarbenia (foto: K. Kata)